

Bob Goudzwaard Lezing – Henri Bontenbal

Beste aanwezigen,

Op 20 april 2024 overleed econoom en politicus Bob Goudzwaard. Het is een eer en een genoegen om vandaag de eerste Bob Goudzwaard Lezing te mogen geven. Met deze lezing die zijn naam draagt, kunnen we zijn intellectuele erfenis in ere houden. Ik hoop natuurlijk dat het niet bij één lezing zal blijven, maar dat hier een traditie is geboren. Omdat het de eerste lezing is in een, naar ik hoop, lange traditie, zal ik beginnen met een beknopte typering van het leven en werk van Bob Goudzwaard, om dan vervolgens de actualiteit van zijn werk te schetsen. Het werk van Goudzwaard doet ook een appèl op ons en daarom zal ik in het laatste deel van deze lezing de vraag beantwoorden hoe zijn denken mij als politiek leider van het CDA inspireert.

+ + +

Bob Goudzwaard werd op 4 maart 1934 in Delft geboren. Hij studeerde economie aan de Nederlandse Economische Hogeschool, de voorganger van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Na zijn militaire dienstplicht trad hij in 1959 in dienst van het Wetenschappelijk Instituut van de ARP, de Dr. Abraham Kuypersstichting. Zes jaar later werd Goudzwaard fractiemedewerker bij de ARP en twee jaar later Kamerlid. Dat bleef hij vier jaar. In die rol werkte hij ook aan de fusie van ARP, CHU en KVP tot het CDA. Intussen promoveerde Goudzwaard in Rotterdam in 1970 op het onderwerp 'Ongeprijsde schaarste'. Het jaar daarna stopte hij als Kamerlid en werd hoogleraar economie, niet in Canada zoals aanvankelijk het plan was, maar in Amsterdam, aan de faculteit sociale wetenschappen van de Vrije Universiteit. Dat bleef hij tot zijn emeritaat in 1999.

Naast zijn rol als econoom en politicus was Goudzwaard ook een man van de oecumene. Hij was voorzitter van de European Ecumenical Commission on Development, voorzitter van ICCO, interkerkelijke organisatie voor ontwikkelingssamenwerking (nu Cordaid), voorzitter van Sectie Sociale Vragen van de Raad van Kerken en adviseur van CCPD (commissie voor ontwikkelingsvragen) van de World Council of Churches.

Goudzwaard wilde het gedachtegoed van zijn partij, de ARP, vernieuwen. Geïnspireerd door het gedachtegoed van de filosoof Herman Dooyeweerd, die weer op de schouders van Abraham Kuypers stond, gaf Goudzwaard bijvoorbeeld een nieuwe duiding aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Dat beginsel moest niet louter negatief worden begrepen, als een kritiek op te veel overheidsbemoeienis, maar ook als een positief beginsel, namelijk dat de overheid een taak heeft om publieke gerechtigheid te bevorderen door de verschillende kringen van de samenleving in staat te stellen hun eigen roeping te kunnen uitoefenen. Gestalte geven aan publieke gerechtigheid, dat was voor Goudzwaard een rode draad in zijn werk.

In een interview in Christendemocratische Verkenningen twee jaar geleden zei hij daarover: "Gerechtigheid was in feite ons belangrijkste principe voor de oriëntatie van beleid. Maar daarnaast golden ook sociale cohesie en de zorg voor de zwakken in de samenleving als belangrijke principes."¹

Met zijn aandacht voor milieuvraagstukken en ontwikkelingssamenwerking was hij een 'linksbuiten' van het CDA in oprichting. Een belangrijke rol speelde Goudzwaard als voorzitter van de programmacommissie in 1975-1976: het CDA-verkiezingsprogramma kreeg de prachtige titel 'Niet bij brood alleen'.

Goudzwaard vond er weinig van terug in de koers van kabinet-Van Agt I (1977-1981), gaf stem aan zijn kritiek, en belandde mede daardoor op een lagere plek op de kieslijst van 1981. Uiteindelijk brak Goudzwaard met het CDA. De druppel was voor hem het – in zijn ogen te weinig kritische – standpunt van het CDA over kernwapens.

Wie het verkiezingsprogramma 'Niet bij brood alleen' uit 1977 er nog eens bij pakt, leest onmiskenbaar de hand van Goudzwaard erin terug.² De belangrijkste thema's en uitgangspunten die Goudzwaard in de rest van zijn leven en werk hebben beziggehouden, zijn erin terug te vinden. Ik kan het niet laten een paar fragmenten te citeren, niet alleen om een aantal van zijn belangrijkste thema's te benoemen, maar ook om te laten zien dat Goudzwaard zijn tijd ver vooruit was en bijna profetisch voorzag wat de grote vragen van de toekomst zouden zijn. Zo lees ik in het programma het volgende:

"Bezorgd vragen we ons af of we groei en welvaart niet op wegzakkende bodem hebben gebouwd. Grondstoffen en energie worden schaarser, het levensmilieu is op vele punten grondig beschadigd en het lot van de armste landen heeft nauwelijks verbetering ondergaan."

In deze tekst weerklinken de zorgen die geuit werden in het rapport 'Grenzen aan de groei' van de Club van Rome uit 1972. Maar feitelijk gaf hij daar in zijn proefschrift al stem aan. Bovendien geven Goudzwaard en zijn commissie er ook meteen een klassiek christendemocratische inbedding aan:

"Het [is] onze overtuiging dat veel problemen teruggaan op het feit, dat onze samenleving te weinig de trekken heeft vertoond en nog toont van een echt verantwoordelijke samenleving. Een samenleving waarin de verantwoordelijkheid wordt beseft die wij dragen tegenover God voor de instandhouding van zijn schepping. Een samenleving, waarin mensen zich voor elkaar verantwoordelijk weten en ook aan elkaar verantwoording willen afleggen."

Hierin komt dat andere leidmotief uit Goudzwaards werk naar voren, dat ook tot het CDA-DNA is gaan behoren: rentmeesterschap. Datzelfde motief komt ook

¹ https://www.tijdschriftcdv.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/CD-2020-3-78/Ook-moderne-politiek-heeft-beginnelen-nodig

² <https://dnpprepo.ub.rug.nl/187>

terug in het tweede hoofdstuk van 'Niet bij brood alleen', dat 'Groei binnen grenzen' heet. Hier lezen we ook de kritiek op een ongezonde economische groei.

"Het is met de economische groei kennelijk net als met de groei van de cellen in het menselijk weefsel. Die groei kan gezond, maar ook kwaadaardig zijn. Het is dan ook een illusie te menen dat wanneer de economische expansie maar weer verzekerd is, alles weer als vanzelf goed zal komen. Economische groei is pas gezond binnen het raam van normen en verantwoordelijkheden. Dat wil zeggen dat wij onze technische en economische mogelijkheden zo moeten kiezen (...) dat zij het behoud van de natuur dienen, zinvol werk mogelijk (blijven) maken, dienstbaar zijn aan een zorgvuldig beheer van schaarse grondstoffen en dienstbaar zijn aan de economische mogelijkheden van arme landen. Economie moet in dienst staan van ons rentmeesterschap over Gods schepping. En dat is dan tegelijkertijd een (begin van) antwoord op de vraag naar de juiste gerichtheid van de menselijke verantwoordelijkheid in het economisch leven."

Hier gebruikt Goudzwaard nadrukkelijk het woord 'rentmeesterschap'. Goudzwaard bedoelde hiermee een zorgzaam beheer van de door God aan de mensen toevertrouwde aarde. De zojuist geciteerde fragmenten uit het verkiezingsprogramma uit 1977 laten zien dat het hier niet alleen ging over het beperken van de schade aan het milieu, maar veel meer over een actief voorkomen van milieuschade door de juiste inrichting van de economie. 'Voorzorg', noemde hij dat, als tegenhanger van 'nazorg'. De grondslagen van de economie moeten zodanig zijn dat deze in dienst staat van het rentmeesterschap over Gods schepping en de economische ontwikkeling van arme landen.

Daarmee hangt ook zijn pleidooi van het beprijzen van milieuschade samen. Goudzwaard wees er in zijn proefschrift als een van de eersten in Nederland op dat schone lucht, schoon water en biodiversiteit schaarse publieke goederen waren. Deze 'ongeprijste schaarste' – de titel van zijn proefschrift – moet een prijs krijgen in de economie en de politiek. Zo niet, dan doet het verschijnsel van de 'tragedy of the commons' zich voor. Iedereen teert dan ongestraft, kosteloos in op een steeds schaarser wordende natuurlijke rijkdom.

Goudzwaard bekritiseerde daarnaast, ook in het citaat van daarnet, het westerse groeigeloof. Goudzwaard was geen tegenstander van economische groei op zich, maar wilde er wel grenzen aan stellen, zeker voor de reeds ontwikkelde landen. In het Westen was economische groei onderdeel gaan uitmaken van een vooruitgangsgeloof, argumenteerde hij in zijn hoofdwerk, *Kapitalisme en vooruitgang* (1976), dat pas opnieuw verschenen is. Groeigeloof was van een doel een ideologie geworden, en vandaaruit een afgod.

Als alternatief pleitte hij voor een 'economie van het genoeg', een term die hij samen met econoom Harry de Lange introduceerde. In zo'n economie zijn de inkomens en de arbeidsparticipatie, en daarmee dus ook de productie en consumptie in de economie, afgestemd op wat nodig is voor de menselijke

basisbehoeften, de kwaliteit van arbeid, milieubehoud en de ontwikkeling van derdewereldlanden.

Ook introduceerde Goudzwaard het begrip 'transductieve arbeid'. Hij doelde daarmee op alle vormen van arbeid die niet direct productief zijn en dus geen prijs hebben, maar wel cruciaal voor het goed functioneren van een samenleving. Gedacht kan worden aan het opvoeden van kinderen, onderhoud van de natuur, de verpleging van ouderen, het geven van onderwijs en het instandhouden van culturele organisaties.

Goudzwaard was een gereformeerde denker en stond bewust in de traditie van Kuyper en Dooyeweerd. Hoe keek hij dan naar het samengaan van 'zijn' ARP en de KVP? In het interview van twee jaar geleden, waar ik zojuist al naar verwees, wijst hij op het gemeenschappelijke idee van een 'organische visie op de samenleving'. In de woorden van Goudzwaard zelf: "Wat de ARP, de KVP en ook de CHU gemeen hadden, was die organische visie op de samenleving. Dat was een helder onderscheid ten opzichte van het mechanische wereldbeeld van liberale en socialistische partijen; de liberalen vertrouwden in die tijd al op het marktmechanisme en de socialisten op het staatsmechanisme als oplossing voor maatschappelijke problemen. Bij Kuyper en ook in de encyclieken van de negentiende eeuw vind je een andere visie."

In hetzelfde interview reflecteert Goudzwaard ook op zijn breuk met het CDA en zijn verschil van inzicht met Van Agt. Goudzwaard wilde dat de overheid niet pas achteraf, als de problemen zich aandienen, zou ingrijpen in het economische model. Dan was het vaak te laat en was de prijs hoog. "Als je voorziet dat de expansie in materiële groei eindig is en de grenzen van draagvlak van de aarde te boven gaat, dan moet je nu ingrijpen, ex ante, en de geest van de burgers rijp maken voor de gedachte dat het nodig is de consumptieve groei af te remmen. Dat het nodig is om ruimte te maken voor onderhoudende groei, voor investeringen die het milieu beschermen en voor wat we nu *sustainability* noemen." Ik denk dat Goudzwaard op dit punt gelijk heeft gehad.

Goudzwaard was zoals gezegd niet tegen economische groei als zodanig. Nee, hij vond dat economische groei de samenleving en de schepping moest onderhouden en dienen.

+ + +

Het is niet eenvoudig om te meten welke invloed het werk van Goudzwaard op de economie als vakgebied en op andere vakgebieden heeft gehad. Zijn 'nadeel' was dat hij in zijn boeken de grenzen van zijn vakgebied oprekte en de economie bezag in de context van de hele samenleving en haar geschiedenis. Maar dat zijn werk relevant is geweest en veel mensen heeft geïnspireerd, moge duidelijk zijn. Een begrip als 'economie van het genoeg' en zijn kritiek op de verafgoding van economische groei resoneren nog steeds. In die zin was Goudzwaard zijn tijd ver vooruit.

Maar ook de wijze waarop Goudzwaard naar het vakgebied economie keek, was vooruitstrevend. Hij vond dat de mens begrepen moest worden als een sociaal wezen in de context van een veelzijdige samenleving. De mens is geen homo economicus en gedraagt zich ook niet als zodanig, want sociale normen en overtuigingen spelen een belangrijke rol in het gedrag van mensen. De economie moest volgens Goudzwaard dus ook als gedragswetenschap worden gezien en de mens als volledig mens, niet als abstractie.³

Wat Goudzwaard voorzag als gebreken in het economisch denken, is later ook door tal van andere economen en denkers geadresseerd. De afgelopen jaren zijn er nogal wat boeken en artikelen verschenen die de economische wetenschap bekritisieren. Vooral de zogenaamde 'neoklassieke economie' moet het ontgelden. Over wat de neoklassieke economie precies behelst, verschillen de meningen, maar een drietal centrale uitgangspunten kunnen worden onderscheiden:

1. Mensen gedragen zich rationeel en maken rationele keuzes;
2. Mensen maximaliseren hun economisch nut en bedrijven maximaliseren hun winst;
3. Mensen handelen onafhankelijk van elkaar op basis van volledige informatie.

Op basis van deze uitgangspunten worden door economen modellen opgesteld die laten zien hoe, via het prijsmechanisme, marktevenwichten ontstaan tussen vraag en aanbod. Dergelijke evenwichten leiden ook in de echte wereld tot de meest efficiënte allocatie van schaarse goederen, zo is de gedachte.

Zoals gezegd is er de afgelopen jaren een grote stapel boeken geschreven dat deze economische theorie en haar uitgangspunten bekritiseert, vaak ook door niet-economen. Zo publiceerde de Tsjechische econoom Tomáš Sedláček in 2012 het boek 'De economie van goed en kwaad' waarin hij betoogt dat economie bij uitstek een sociale wetenschap is en zich weer bezig moet houden met morele vragen. De economische wetenschap is geen neutrale, waardevrije wetenschap, maar moet zich kritisch bezinnen op haar eenzijdige veronderstellingen en moet weer in dienst staan van het algemeen welzijn, zo betoogde hij.

Ook onder vakeconomen zelf is er kritiek op achterhaalde veronderstellingen en modellen in de economie. Econoom en Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz is één van die critici die meermaals de onvolkomenheden van sommige scholen van economisch denken heeft aangetoond. Maar ook de Franse econoom en Nobelprijswinnaar Jean Tirole ziet de tekortkomingen. Hij schreef een overzichtelijk boek met de prachtige titel 'Economics for the common good'.⁴ Hoewel hij niet alle kritiek op de economische wetenschap terecht vindt, erkent hij dat er de afgelopen decennia blinde vlekken zijn geweest in het economisch denken. In de twintigste eeuw, zo schrijft hij, is het besef dat de economische

³ <https://vu.nl/nl/nieuws/2024/in-memoriam-bob-goudzwaard-voor-de-volgende-generatie>

⁴ Jean Tirole, Economics for the common good, Princeton University Press 2017

wetenschap verbonden is met de sociale wetenschappen, uit het zicht geraakt. In de eenentwintigste eeuw is er echter wel degelijk een inhaalslag gemaakt en heeft de economie haar oren te luister gelegd bij de andere wetenschappen.

In vogelvlucht noem ik een aantal inzichten die de afgelopen decennia ook door economen in hun theorievorming wordt meegenomen. Allereerst natuurlijk de bekende kritiek op het uitgangspunt van de mens als homo economicus. Tirole noemt het een fictie. Talloze onderzoeken laten zien dat de mens vaak helemaal geen rationele beslisser is. We worden soms gedreven door impulsen, door statusangst, door jaloezie, door een ongefundeerd groot optimisme of juist door verliesaversie. We passen nieuwe informatie moeiteloos aan onze bestaande overtuigingen aan in plaats van andersom. We hebben daarnaast empathie voor onze medemens, we offeren onszelf soms op voor een hoger doel en we hebben meer compassie voor mensen die op ons lijken. Dat we rationeel zijn, handelen in ons eigenbelang en keuzes maken op basis van alle informatie – de uitgangspunten van de neoklassieke economie – blijkt niet waar te zijn. Althans, er valt nogal wat op af te dingen. Zelf eet ik vaak teveel en te vet, sport te weinig en drink teveel koffie. Irrationeel en onverstandig. Ik koop producten in de supermarkt op basis van gewoonten en merktrouw, kies een timmerman omdat een vriend me dat hem heeft aanbevolen en ik weiger een Tesla te kopen omdat ik Elon Musk niet nog rijker wil maken.

De economie heeft de afgelopen decennia inzichten opgedaan bij de speltheorie, de informatietheorie, de biologie en neurowetenschap. Ook schrijven economen over het belang van economische en politieke instituties voor een gezonde economie. De economie, zo weten we inmiddels, is niet alleen maar een kwestie van competitie. Een gezonde economie is een combinatie van concurrentie en coöperatie. Concurrentie is nuttig om innovatie aan te jagen, maar samenwerking tussen bedrijven is net zo belangrijk voor goede resultaten. Ook tussen het bedrijfsleven en de overheid kan en moet er sprake zijn van een gezonde coöperatie. De twee hebben elkaar nodig om belangrijke problemen het hoofd te bieden.

Een andere belangrijke ontwikkeling in de economie van de afgelopen decennia is een sterkere nadruk op zogenaamde externaliteiten of externe effecten. Dat was ook het onderwerp van het proefschrift van Goudzwaard. Milieuvervuiling is een klassiek voorbeeld van zo'n externaliteit. Een bedrijf kan winst maken met het produceren van bepaalde goederen en milieuvervuiling op de samenleving als geheel afwentelen, zoals het lozen van afvalwater in de rivier of het uitstoten van broeikasgassen in de atmosfeer. Geluidsoverlast, criminaliteit, gezondheidsschade: het zijn allemaal vormen van negatieve externe effecten. Er zijn natuurlijk ook positieve externe effecten, zoals de spillover-effecten als bedrijven succesvol innoveren. Het is dan de kunst de kosten van deze negatieve externe effecten te verhalen op het bedrijf dat verantwoordelijk is voor de vervuiling, of via normen de vervuiling terug te dringen. Precies dat betoogde Goudzwaard in het laatste deel van zijn dissertatie.

Een veelvoorkomende kritiek richt zich ook op de focus op economische groei en in het bijzonder het sturen op de groei van het BBP. Ook dat komt al in het proefschrift van Goudzwaard aan de orde. Is het BBP wel een goede maatstaf voor de stand van de economie? Bekend is het citaat van de Amerikaanse senator Robert Kennedy in 1968, waar hij zegt:

"Het bruto binnenlands product omvat luchtvervuiling en reclame voor sigaretten en de ambulances die op de snelwegen verkeersslachtoffers weghalen. Het rekent de speciale sloten voor onze deuren mee en ook de gevangenschappen voor de mensen die ze stukmaken. Het bruto binnenlands product omvat de vernietiging van de cederwouden en het verlies van natuurlijke schoonheid (...). Het neemt toe met de productie van napalm en raketten en kernkoppen. Maar het houdt geen rekening met de gezondheid van onze gezinnen, de kwaliteit van het onderwijs of het genoeg dat we aan spelen beleven. (...) Het telt niet de schoonheid van onze poëzie mee of de kracht van onze huwelijken, noch de intelligentie van het publieke debat of de integriteit van ambtenaren (...). Het meet kortom alles, behalve dat wat het leven de moeite waard maakt."

Deze kritiek op het BBP is dus niet nieuw en is ook door belangrijke economen naar voren gebracht.⁵ Het BBP houdt geen rekening met zaken als de uitputting van grondstoffen, het vervuilen van oceanen, teruggang van visstanden en de opwarming van de aarde. Maar ook zaken als economische ongelijkheid en armoede, kwaliteit van leven en de mentale gesteldheid van de bevolking komen niet terug in het BBP. Een focus op economische groei als groei van het BBP is dus een zeer eenzijdige benadering van een gezonde economie. Economie zou in dienst moeten staan van het goede leven van mensen, hier en nu, en straks en elders.

Hoewel economen en beleidsmakers de beperkingen van het BBP goed kennen, speelt het toch nog vaak een belangrijke rol en sijpelt het door in de manier waarop er over economische ontwikkeling gesproken wordt.⁶ Gelukkig is er de afgelopen jaren veel nagedacht over een bredere set van economische indicatoren, die beter weergeven hoe de economie er echt voorstaat. In de Tweede Kamer werd door een tijdelijke Kamercommissie Breed Welvaartsbegrip nagedacht over de vraag op welke manier de brede welvaart het beste in beeld kon worden gebracht.⁷ Dit heeft uiteindelijk geleid tot de publicatie van een jaarlijkse Monitor Brede Welvaart door het CBS. Hierin zijn ook de Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties meegenomen. Deze monitor stelt de regering en de politiek in staat om de economische ontwikkeling in de volle breedte te beoordelen.

De discussie over nut en noodzaak van economische groei is nog steeds actueel. Er is een heuse degrowth-beweging op gang gekomen die pleit voor economische krimp, om op deze wijze de crisis in de biodiversiteit en het klimaat

⁵ <https://esb.nu/het-bbp-vervangen-door-een-brede-welvaartsmaat-is-moeilijk-en-onnodig/>

⁶ Zie ook: <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/brede-welvaart-en-nationaal-inkomen.pdf>

⁷ <https://esb.nu/de-conceptuele-basis-uitkomsten-en-vervolg-van-de-monitor-brede-welvaart>

te beperken. Anderen pleiten voor postgroei.⁸ Ik voel persoonlijk veel voor het standpunt van Jeroen van den Bergh die pleit voor een a-groei-visie. De 'a' staat dan voor agnostisch. Het is een neutrale positie tussen de voor- en tegenstanders van economische groei en vooral kijkt naar de kwaliteit van de groei. Niet alle groei is goed of fout. Economische groei moet 'ethisch genormeerd' zijn, schreef ons Wetenschappelijk Instituut al in 1989.⁹ Aan wie komen de vruchten van deze groei toe en welke prijs wordt ervoor betaald? Lubbers sprak als minister over 'selectieve groei' en later sprak hij vaak over duurzame ontwikkeling, een veel breder begrip dan economische groei. Goudzwaard zelf adresseerde dit thema overigens ook en sprak van 'netto economische groei' waarin alle relevante externe kosten waren verdisconteerd.

De afgelopen jaren is er in de economie ook meer aandacht gekomen voor de manier waarop economieën zijn ingebed in samenlevingen en hun instituties. Economische instituties, politieke instituties en de manier waarop een samenleving functioneert, zijn nauw met elkaar verweven.

Een belangrijk voorbeeld daarvan is de rol die vertrouwen speelt in een economie.¹⁰ Wat een samenleving sterk maakt, is sociale cohesie en sterke maatschappelijke instituties. High-trust societies presteren economisch beter dan low-trust societies. In economische termen geformuleerd: in een samenleving met veel sociaal kapitaal zijn de transactiekosten laag en dat bevordert de economische ontwikkeling.¹¹ Fukuyama en Putnam hebben hier onder andere over geschreven.

De economen Acemoglu en Robinson hebben belangrijke inzichten gepresenteerd over de rol van instituties in de economie. In hun boek *Why nations fail* laten zij overtuigend zien hoe belangrijk instituties zijn voor de economische ontwikkeling van een land.¹² Ze maken daarbij onderscheid inclusieve en extractieve instituties. Acemoglu beschrijft het onderscheid als volgt: "Extractieve instituties is een verzamelnaam voor wetten, formele instanties en maatschappelijke normen en gebruiken die geen bezit beschermen, die mensen verschillend behandelen, die het niet mogelijk maken voor mensen om hun beroep of bedrijf uit te oefenen en die de toegang tot het recht ontfangen. Inclusieve instituties zijn het omgekeerde."¹³ Inclusieve instituties zorgen voor brede participatie en verdeling van de macht; extractieve instituties houden de macht en de welvaart in de handen van een machtige elite. Deze elite verrijkt zich ten koste van de gewone bevolking. Extractieve politieke instituties creëren extractieve economische instituties, inclusieve politieke instituties creëren inclusieve economische instituties. Hun theorie stelt dat landen met

⁸ Zie het boek van Paul Schenderling e.a.

⁹ <https://x.com/HenriBontenbal/status/1626867147967266817>

¹⁰ Robert Putnam, *Making Democracy Work*; Francis Fukuyama, *Trust*;

¹¹ Zie ook: <https://www.kennisvandeoverheid.nl/leren-van-het-verleden/documenten/publicaties/2016/04/01/openbaar-bestuur-en-economische-ontwikkeling>

¹² Acemoglu, *Why nations fail*; zie ook: <https://esb.nu/wp-content/uploads/2022/11/648-650-thema-interview-acemoglu.pdf>

¹³ <https://esb.nu/wp-content/uploads/2022/11/648-650-thema-interview-acemoglu.pdf>

inclusieve politieke en economische instituties op de lange termijn economisch beter presteren. Het leidt tot economische groei die duurzamer is.

In hun boek *The narrow corridor* bouwen de auteurs deze ideeën verder uit en betogen dat voor een gezonde economie een samenleving zich in een delicaat evenwicht moet bevinden tussen de macht van de staat en de samenleving. Als de staat te machtig is, kan dit tot tirannie leiden; als de samenleving te dominant is, kan dat tot anarchie leiden. Een sterke samenleving – met een sterk maatschappelijk middenveld, onafhankelijke media en rechtsstaat – is cruciaal voor een goed functionerende staat, die dit tegenwicht nodig heeft om goed te blijven functioneren.

Dat globalisering winnaars en verliezers oplevert, is inmiddels algemeen bekend. Sommigen verklaren de opkomst van het populisme uit het feit dat de globalisering mensen in ontwikkelde landen van hun werk heeft beroofd, omdat hun werk door lagelonenlanden is overgenomen. Econoom Dani Rodrik stelt daarom dat er sprake is van een globaliseringsparadox. Hij schetst het trilemma van de wereldeconomie, namelijk de spanning die bestaat tussen globalisering, democratie en de natiestaat. Ze kunnen niet alle drie tegelijkertijd maximaal waar zijn. Teveel globalisering leidt tot een verlies van controle als natiestaat of als democratie. Nationale identiteit en grip op de eigen sociale voorzieningen vraagt om een inperking van de globalisering. Een mondiale democratie zonder de grenzen van de natiestaat is immers ondenkbaar en minder democratie moeten we ook niet willen. Hij pleit daarom voor een 'gezonde globalisering', die een balans zoekt tussen de drie hoeken van het trilemma.

Hier moet ik ook – en ik maak u excuses voor het aantal auteurs dat ik hier naar voren breng – het werk van econoom Raghuram Rajan noemen.¹⁴ Ook hij benadrukt dat alle markten ingebed zijn in een web van menselijke relaties, waarden en normen. De economie functioneert nooit los van een samenleving. Economie gaat niet alleen over de relatie tussen de markt en de overheid; hier staat de samenleving, de gemeenschap als derde pijler naast. Dat over het hoofd zien, is gevaarlijk. Economische ontwikkelingen, zoals de opkomst van nieuwe markten en nieuwe technologieën, kunnen grote positieve, maar zeker ook negatieve, disruptieve gevolgen hebben voor het leven van mensen. Zijn pleidooi is om lokale gemeenschappen te versterken en het bedrijfsleven in te bedden in de samenleving waartoe ze behoren.

Samenvattend kunnen we zeggen dat er de afgelopen jaren in de economische wetenschap veel meer aandacht is gekomen voor de mens als *homo cooperans* naast de *homo economicus*, voor coöperatie naast concurrentie, voor externe effecten en de manier waarop deze beperkt en beprijsd moeten worden, voor de tekortkomingen van het BBP als maatstaf, voor een de risico's van een eenzijdige focus op economische groei, voor de rol van vertrouwen, sociale cohesie, inclusieve instituties en een sterk maatschappelijk middenveld. Economie gaat over het gedrag van mensen, maar dan wel van mensen in de

¹⁴ Rajan, *The Third Pillar: How Markets and the State Leave the Community Behind*

veelzijdigheid en complexiteit van het leven, ingebed als zij zijn in samenlevingen, culturen en gemeenschappen.

Heeft de economie een doel? Deze vraag is door de economie als wetenschap moeilijk te beantwoorden. Een doel veronderstelt een oriëntatie die is gebaseerd op een visie op het goede leven, op waarden, op moraal. Als christendemocraat zeg ik: ja, een economie heeft een doel, namelijk dienstbaar te zijn aan het algemeen welzijn. *Economics for the common good* inderdaad. Het algemeen welzijn geeft de oriëntatie van de economie aan. Wat het algemeen welzijn en het goede leven is, daar zijn verschillende visie op te geven. De economie moet daarnaast 'ethisch genormeerd' zijn, opererend binnen de kaders van gedeelde normen en waarden. Dat is ook waar de politiek over gaat, namelijk over het inbedden van de economie in de waarden die de samenleving belangrijk vindt. Het gaat over het welzijn en de bloei van mensen en hun gemeenschappen.

Balkenende en Buijs komen in hun boek *Capitalism reconnected* dan ook tot de volgende definitie van wat economie als wetenschap zou moeten zijn, namelijk "de wetenschap die onderzoekt hoe mensen samenwerken om het wederzijdse welzijn binnen de grenzen van de planeet te waarborgen en te vergroten".¹⁵ Ik denk dat dit helemaal past binnen het denken over de economie waar Goudzwaard rond 1970 mee begon.

+ + +

Op welke manier kan het werk van Goudzwaard ons in deze tijd inspireren? In het derde en laatste deel van deze lezing wil ik daar op ingaan, zij het dat dat niet meer dan schetsmatig kan zijn.

1.

In de eerste plaats heeft Goudzwaard steeds aandacht gevraagd voor het feit dat een economie altijd is ingebed in een samenleving en niet los van haar functioneren gezien kan worden. Deze samenleving heeft een morele oriëntatie en deze oriëntatie stempelt ook de inrichting van de economie. Goudzwaard was kritisch op het hyperconsumentisme en op het afgodische vooruitgangdenken dat hij ontwaarde in het moderne, westerse kapitalisme. We moeten leren leven van genoeg, stelde Goudzwaard, en alles wat we meer willen dan dat 'genoeg' gaat ten koste van de medemens in ontwikkelingslanden en generaties na ons. Terecht stelde Goudzwaard dat mens niet in dienst moet staan van de economie, maar dat de economie in dienst moet staan van het goede leven van mensen en van het algemeen welzijn. De economie moet ethisch genormeerd zijn en waarden behoren richting te geven aan de economie. Wij leven immers 'niet bij brood alleen'.

Het is belangrijk dat de politiek deze richting, deze oriëntatie aan de economie meegeeft. We hebben de afgelopen decennia gezien dat de economie teveel als

¹⁵ "The science that investigates how humans cooperate in order to ensure and increase mutual wellbeing within planetary boundaries." Balkenende & Buijs, *Capitalism reconnected*, p. 140

autonoom gebeuren dat haar eigen goddelijke gang gaat, werd gezien. De economische wetenschap geeft zelf niet de antwoorden op de vraag naar het doel van de economie, dat ligt buiten haar domein. Politici moeten daarin het voortouw nemen. Zij mogen zich niet verschuilen achter de complexiteit die de relatie tussen de economie en de samenleving kenmerkt. De economie geeft immers, net als de andere wetenschappen, niet op alle vragen een antwoord. Hier is dus een visie nodig, een visie op de samenleving, een visie op het algemeen welzijn die richting geeft aan hoe we de economie inrichten.

Daarom voer ik hier een stevig pleidooi voor het Rijnlandse denken versus het Angelsaksische denken. Deze week kondigde Donald Trump nieuwe importheffingen aan. De wereldeconomie gaat dat voelen. Juist nu is het belangrijk dat we als Europa onze waarden niet opgeven, maar hooghouden. In Nederland en Europa heeft zich een sociale markteconomie ontwikkeld, die zich onderscheidt van een rauw aandeelhouderskapitalisme door de nadruk op de lange termijn, participatie van werknemers, een overlegcultuur met sociale partners en een bedrijfsleven dat zich onderdeel weet van de samenleving. De Verenigde Staten gebruiken hun economische macht om de rest van de wereld hun libertaire waarden op te dringen. Maar Europa mag z'n ziel niet verkopen en moet haar Rijnlandse, sociale markteconomie hooghouden en verdedigen. Sterker nog: we zullen, juist in deze onrustige tijd, met andere landen in de wereld die dezelfde waarden met ons delen, moeten samenwerken, ook of juist op het gebied van de handel. Handelsakkoorden sluiten met landen die dezelfde waarden delen, hoort hierbij en is geopolitiek en economisch verstandig. Goudzwaard wist dat in een Rijnlandse economie een sterke, verantwoordelijke samenleving onmisbaar is. Dat betekent ook een herstel van het maatschappelijk middenveld. Noem het een revitalisering van de polder. Juist in een tijd dat de overheid niet alles meer zelf kan oplossen, is het belangrijk dat het maatschappelijk middenveld haar verantwoordelijkheid pakt om een aantal problemen in de economie op te lossen, zoals bijvoorbeeld de krapte op de arbeidsmarkt. Of neem de toekomst van de agrarische sector: ook hier kan het verstandig zijn de productschappen terug te brengen die samen met de sector en de overheid een weg vooruit schetst.

2.

In de tweede plaats vroeg Goudzwaard aandacht voor de negatieve externe effecten van de economie. Heel concreet wees hij op de milieuvervuiling die door onze huidige economie en consumptie wordt veroorzaakt. Het probleem van klimaatverandering en afnemende biodiversiteit is inmiddels in volle omvang duidelijk geworden. We moeten concluderen dat we veel te laat zijn begonnen met de aanpak daarvan. We hebben ons te lang niet gedragen als een goede rentmeester. We moeten daarom met onze volle inzet werken aan een economie die is georiënteerd op het welzijn van alle mensen – nu en straks, hier en elders – en past binnen de grenzen van de planeet.

Daarbij moeten we kritisch zijn op ongelimiteerde economische groei. Niet elke groei is goed. Sommige groei gaat ten koste van de toekomst en mensen in arme landen. Goudzwaard was niet principieel tegen economische groei, maar

wel tegen groei die ten koste gaat van de medemens en de schepping.¹⁶ We moeten daarom streven naar een selectieve groei, een groei die gericht is op brede welvaart. Het gaat uiteindelijk om de groei van welzijn van een samenleving, waarin niet alleen materiële welvaart, maar ook mentaal en geestelijk welbevinden belangrijk is. De overheid en de politiek moeten de ontwikkeling van de economie daarom ook afmeten aan de indicatoren van brede welvaart, waaronder de Sustainable Development Goals. Ik denk dat dit ook hoort bij een Rijnlandse sociale markteconomie.

3.

In samenhang met het vorige punt streed Goudzwaard voor een economie die gericht was op de langere termijn. Dat betekent dat de economie ook op de langere termijn gezond en veerkrachtig moet blijven. In dat verband moet ook het recente rapport van de econoom Draghi genoemd worden waarin hij de Europese Unie adviseert meer te gaan investeren in innovatie, omdat Europa achterblijft bij de Verenigde Staten. De productiviteitsgroei is in Europa significant lager dan in de Verenigde Staten. Onder andere adviseert hij fors te investeren in de ontwikkeling van groene technologieën.

Ook het zogenaamde Letta-rapport moet hierbij betrokken worden.¹⁷ In dit rapport wordt geadviseerd om de interne markt van de Europese Unie verder te versterken. De regeldruk en bureaucratie moet omlaag, lidstaten moeten hun beleid harmoniseren en regelgeving moet worden versimpeld. Deze harmonisatie moet ook samengaan met een 'opwaartse sociaaleconomische convergentie' binnen de EU, namelijk betere arbeidsvoorwaarden, arbeidsomstandigheden en bescherming van werknemers in alle lidstaten. De kapitaalmarktunie moet snel van de grond komen, want het ontbreken daarvan remt innovatie. We kunnen als EU veel slagvaardiger zijn als we meer samendoen, is de kern van het rapport.

Ik denk dat de kritiek van Goudzwaard op deze rapporten zou zijn geweest dat ook hier weer te eenzijdig op groei wordt gefocust als oplossing van het probleem, maar tegelijkertijd passen deze adviezen goed bij een economie die zich richt op het oplossen van belangrijke maatschappelijke vraagstukken, zoals klimaatverandering en biodiversiteit. Ik ben ervan overtuigd dat Nederland en Europa hierin een hele belangrijke rol kunnen en moeten spelen.

Op dit punt ben ik minder negatief over economische groei dan Goudzwaard soms leek te zijn. De afgelopen tweehonderd jaar hebben we immers ook de enorme armoede kunnen uitbannen en de gezondheid van heel veel mensen kunnen verbeteren. Juist ook als we de economische ontwikkeling van ontwikkelingslanden willen bevorderen, zullen we ook moeten inzetten op groene technologie. Economische groei en productiviteitsgroei kunnen ook het resultaat zijn van innovatie. Het past ook bij een christendemocratisch mensbeeld om de

¹⁶ Ik baseer dit o.a. op <https://www.globalinfo.nl/recensies-enzo/altijd-maar-groeien-is-onmogelijk>

¹⁷ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/05/08/bijlage-2-kabinets-appreciatie-letta-rapport>

mensen te zien als creatief wezen. Al in haar proefschrift noemt de filosofe Hannah Arendt *initium* en *novitas*, het begin en het nieuwe, de belangrijkste kenmerken van de menselijke conditie.¹⁸ Wij, mensen, kunnen iets nieuws beginnen, we kunnen initiatief nemen, wij kunnen de loop van de geschiedenis veranderen. Dat maakt ons uniek. Innovatie behoort dus helemaal bij wie wij mensen zijn.

Het is belangrijk dat we als overheid ook met een toekomstgerichte blik kijken naar de uitgaven die de overheid doet. Daarbij is het belangrijk om onderscheid te gaan maken tussen uitgaven die bedoeld zijn om de consumptieve bestedingen van consumenten te bevorderen en investeringen in de economie van morgen en overmorgen. Nu wordt daar geen onderscheid tussen gemaakt, bijvoorbeeld in de discussie over het begrotingstekort en de staatsschuld. Maar voor investeringen in economische vernieuwing voor de komende decennia zou meer ruimte gemaakt moeten worden, bijvoorbeeld door te accepteren dat de staatsschuld oploopt, uiteraard binnen aanvaardbare grenzen en mits we de consumptieve bestedingen in de hand houden.

4.

Het ondernemersklimaat in Nederland is een belangrijk punt van zorg. Bedrijven investeerden graag in Nederland vanwege het stabiele ondernemersklimaat. Een betrouwbare, voorspelbare overheid die haar beloftes nakomt, was daarvan een belangrijk ingrediënt, evenals een sterke rechtsstaat en goede onderwijs- en onderzoeksinstellingen. Het ondernemersklimaat verslechtert doordat de overheid niet meer zo betrouwbaar is als weleer. De politiek is grillig en voert soms overhaast, van de ene op de andere dag, belangrijke beleidswijzigingen door. Dat is funest voor het vertrouwen van bedrijven in Nederland.

Hier speelt het politieke klimaat van dit moment een rol. In het politieke debat wordt vaak negatief over het bedrijfsleven gesproken. Daardoor pakken bedrijven minder de rol op die ze behoren te spelen in het maatschappelijk debat. In het Rijnlandse model leveren bedrijven ook altijd een maatschappelijke bijdrage en dat zien we gelukkig ook vaak gebeuren. Waar dat niet het geval is, moeten we bedrijven ertoe oproepen zich te wortelen in de samenleving. Laat de samenleving zien dat je van de samenleving bent en dat er sprake is van wederkerigheid. Zonder sterke samenleving geen sterk bedrijfsleven, en andersom.

De samenleving mag ook meer waardering voor ondernemerschap laten zien. Uiteindelijk is ondernemerschap en de rol van ondernemers cruciaal voor een gezonde economie. In Nederland hebben we een aantal prachtige, innovatieve bedrijven, die welvaart brengen en bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken, op het gebied van energie, mobiliteit, chiptechnologie, watertechnologie, medische oplossingen, zaadveredeling en ga zo maar door. We moeten deze bedrijven koesteren.

+ + +

¹⁸ <https://www.filosofie.nl/het-vernieuwende-dier>

Tot slot.

Goudzwaard was kritisch op het vooruitgangsgeloof dat hij als de motor achter het kapitalisme zag. Hij zocht naar een nieuw economisch model, maar er bleef discussie over het alternatief dat hij schetste. Was het haalbaar? Is een economie zonder groei en zonder materiele welvaartsgroei wel mogelijk en realistisch?

In zijn boek 'Kapitalisme en vooruitgang' is Goudzwaard zich hiervan bewust en hij geeft een antwoord dat ook nu behulpzaam kan zijn. Hij waarschuwt zijn lezers dat hij niet met een blauwdruk of een actieprogramma komt. Hij gebruikt vervolgens het typisch Dooyeweerdiaanse begrip van 'ontsluiting'. Ontsluiting is geen doel, maar een proces. Goudzwaard schreef: "Het is het opengaan of ontgrendelen van een samenleving, die verstrikt is geraakt in het gehoorzamen van verzelfstandige vooruitgangskrachten. Daarom zal de ontsluiting van een samenleving ook spontaan optreden op plaatsen waar we dit geheel niet verwacht zouden hebben en zich voltrekken langs wegen die we niet gepland hebben."¹⁹

Ook dit is een christendemocratische manier van kijken: we mogen er hoopvol vanuit gaan dat het nieuwe zich aandient, op onvermoede plekken en onverwachte plekken. We zien tal van economische initiatieven en tegenbewegingen die iets van een nieuwe economie al laten zien, ook al is er nog geen nieuw systeem dat alles omvat. Dan denk ik aan coöperatieve organisaties, burgerinitiatieven, nieuwe samenwerkingsverbanden in het bedrijfsleven en beloftevolle innovaties die de weg wijzen naar een nieuwe, duurzame economie,

Ik wil als afsluiting graag Bob Goudzwaard zelf aan het woord laten. Twee jaar geleden, in misschien wel een van zijn laatste interviews, zei hij:

"Ik hoop dat er een minder mateloze tijd in aantocht is, met meer terughoudendheid en onderlinge zorgzaamheid. Zo'n houding vraagt om een organische samenlevingsvisie, en niet om een mechanische kijk op de maatschappij. Bij dat laatste denk je dat de mechanismen het wel voor je oplossen, de markt of het politieke plan, maar daar geloof ik niet in. Het grensdenken is in algemene zin in de samenleving nog weinig aanwezig, maar er zijn wel degelijk sporen van zichtbaar, juist nu. Het is aan de politiek om deze beweging te versterken en aan te moedigen."

Dat is een les voor ons in Den Haag, maar eigenlijk voor ons allen.

Dank voor uw aandacht.

¹⁹ Kapitalisme en vooruitgang, p. 219